

PROCESSIEVLINDER TERUG IN LIMBURG

A. Rutten, Touwslagerstraat 13, 5801 RC Venray

Toen rond het jaar 1900 de Processievlinder (*Thaumetopoea processionea* (L.)) uit de omgeving van Roermond verdween was hiermee ook een einde gekomen aan de aanwezigheid van deze vlinder in Nederland. In de jaren die volgden werd nog maar twee maal een zwervend mannetje gevonden (LEMPKE, 1959). Pas in 1987 bleek de Processievlinder zich opnieuw in Nederland gevestigd te hebben, ditmaal in het zuiden van Noord-Brabant in de omgeving van Reusel (LEMPKE, 1989). Met de vangst van een mannetje op 4-VIII-1992 te Venray (figuur 1) werd de vlinder voor het eerst ook buiten Noord-Brabant gevonden, en sinds bijna een halve eeuw ook weer in Limburg. Verdere waarnemingen in 1993 bevestigen dat de Processievlinder nu weer inheems is in Limburg.

LEVENSWIJZE

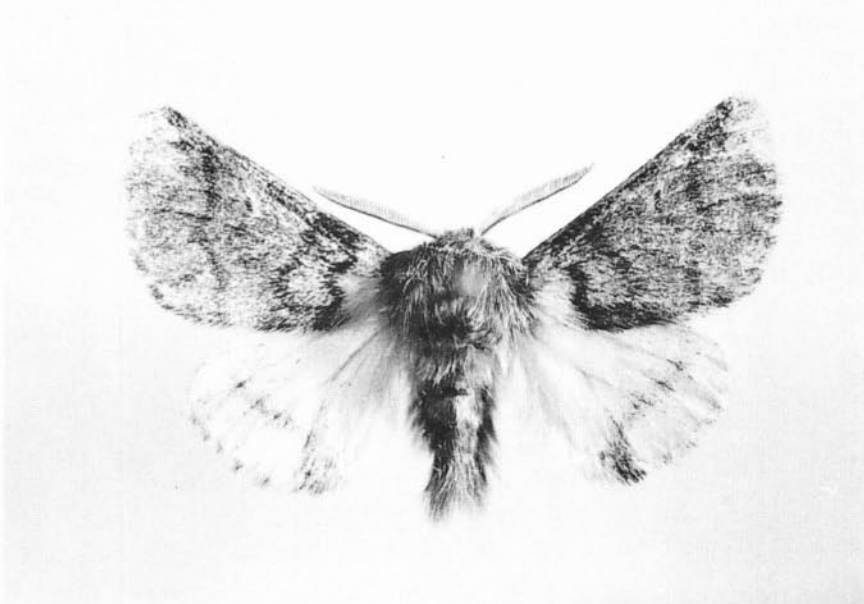
De Processievlinder heeft één generatie per jaar met als vliegtijd augustus. De eieren (30-300 stuks) worden vooral in de toppen van eikebomen op één- of tweejarige scheuten afgezet (MAKSYMOW, 1978). Net als bij de Plakker (*Lymantria dispar* (L.)) dekt het vrouwtje de eieren af met haren van het ach-

terlijf. De eieren overwinteren en komen in het voorjaar uit. De rupsen die in groepen bijeen leven, vreten 's nachts en trekken zich overdag terug in een schuilplaats. Gedurende de eerste drie larvale stadia bestaat deze schuilplaats uit aaneengesponnen bladeren en twijgen. De voor deze soort zo typische nesten worden pas in het vijfde larvale stadium vervaardigd. Deze nesten bestaan uit

een dicht spinsel waarin haren, vervellingshuiden en uitwerpselen verwerkt worden. De nesten kunnen soms wel één meter groot worden en verscheidene honderden rupsen bevatten (H. Spijkers, pers. mededelingen). Het is niet duidelijk of in één enkel nest rupsen van meerdere legsels aanwezig kunnen zijn.

De Processievlinder dankt zijn naam aan de gewoonte van de rupsen om 's avonds in een goed geordende colonne het gemeenschappelijke nest te verlaten en naar de boomtoppen te trekken om daar te eten. Onder het kruipen spinnen de rupsen een draad waarlangs ze later weer naar het nest terugkeren. De rupsen bezitten een uiterst effectief verdedigingsmechanisme tegen grotere predatoren in de vorm van de beruchte gifharen. Deze haren zijn aan de bovenzijde met weerhaken voorzien en bevatten veel mierzuur. Afhankelijk van de gevoeligheid van de getroffen persoon kunnen de zwellingen en irritaties die deze haren veroorzaken tot vele maanden voortduren.

Tijdens de herfstvergadering in 1992 van de Nederlandse Entomologische Vereniging afdeling Zuid waren op de armen van dhr. Geradets de plekken nog steeds zichtbaar die 3 maanden daarvoor in contact gekomen waren met de gifharen. Deze haren kunnen ook ernstige oogklachten veroorzaken en als ze ingeademd worden kunnen ze leiden tot ge-

FIGUUR 1. *Thaumetopoea processionea* (Venray 4.VIII.1992; 1.5x ware grootte).

vaarlijke ontstekingen van de slijmvliezen. Met zowel de rupsen als de nesten moet daarom zeer voorzichtig worden omgesprongen.

Om te verpoppen trekken de rupsen zich terug in het binnenste deel van het nest. De dicht opeen gepakte cocons rusten met een uiteinde op de stam van de boom (TER HAAR, 1924).

VERSPREIDING EN VOORKOMEN IN NEDERLAND

Het areaal van de Processievlinder omvat geheel Zuid- en Midden-Europa. De soort ontbreekt in Groot-Brittannië (CARTER, 1984) en bereikt in onze contreien de uiterste noordwestgrens van zijn verspreidingsgebied. Afhankelijk van de omstandigheden lijkt de vlinder zich hier voor kortere of langere tijd te kunnen handhaven. Hoewel zeker niet gewoon, werd de vlinder in de vorige eeuw plaatselijk massaal aangetroffen (TER HAAR, 1924; LEMPKE, 1937). In 1878 bijvoorbeeld was de weg tussen Nijmegen en Hees bijna onbegaanbaar vanwege de brandharen van de rupsen (TER HAAR, 1924). Jaren van grote aantallen werden echter gevolgd door jaren waarin de vlinder geheel ontbrak. In 1959 merkt Lempke op dat sinds 1900 nog maar twee exemplaren in Nederland zijn waargenomen: op 12-VIII-1946 te Geulhem (L) en op 13-VIII-1953 te Amerongen (U), beide mannetjes en hoogst waarschijnlijk dwaalgasten (LEMPKE, 1959).

In de meest recente Naamlijst van de Nederlandse Lepidoptera krijgt de vlinder dan ook het predicaat uitgestorven (LEMPKE, 1976). Met de ontdekking van een stevige populatie in de omgeving van Reusel (NB) door dhr. Spijkers (LEMPKE, 1989) kon de vlinder in 1987 weer als inheems voor de fauna worden begroet.

Het opduiken van de Processievlinder in Reusel kwam niet geheel onverwacht gezien de ontwikkelingen in België. Nadat de vlinder ook in ons buurland in het begin van de eeuw leek te zijn uitgestorven, verscheen ze in 1971 plots op meerdere plaatsen tegelijk in de Antwerpse Kempen (JANSSEN, 1979). In de daarop volgende jaren verbreedde de Processievlinder zich over een groot deel van de provincie Antwerpen, van Poppel in het noorden tot Arendonk in het westen. Deze laatste locatie, waar de vlinder voor het eerst in 1977 gevangen werd, ligt hemelsbreed

slechts 5 km ten zuidwesten van Reusel. Misschien heeft de Processievlinder al enige tijd in Nederland vertoefd voor ze in 1987 ontdekt werd.

Vanaf 1987 breidt de vlinder zich ook in Nederland langzaam uit. De echte doorbraak kwam in 1991. In dat jaar was de soort massaal aanwezig onder de lijn Breda-Tilburg-Eindhoven (STIGTER & ROMEIJN, 1992). Er verschenen berichten in de regionale kranten en de Processievlinder haalde zelfs het Jeugdjournaal. Van overal kwamen verzamelaars naar Reusel om nesten te zoeken. Platgetrapte bermen, lege boterhamzakjes en blikjes waren de getuigen van wat met recht een heus processievlinder-toerisme genoemd kon worden (K. Alders & R. de Vos, pers. mededeling).

Ook in 1992 was de vlinder massaal aanwezig. Plaatselijk werden soms meer dan 400 exemplaren op één avond geteld (H. Spijkers, pers. mededeling). Op vele plaatsen in Noord-Brabant werden ook grote aantallen nesten gevonden, zoals in de omgeving van Luyksgestel waar ze in bijna elke eikelaan aanwezig waren (F. Groenen, pers. mededeling). Naar het noorden toe werd de vlinder bijna tot aan de Maas gevonden (H. Spijkers, pers. mededelingen).

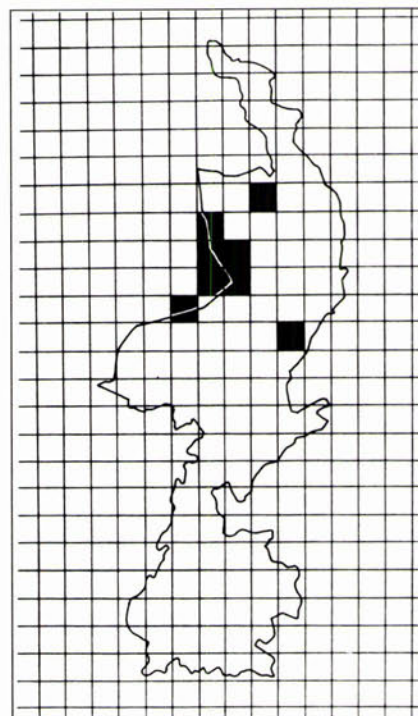
Omdat de rups voor zijn ontwikkeling gemiddeld ongeveer 8 eikebladeren nodig heeft (MAKSYMOW, 1978), kan de vlinder bij een massaal optreden schade aan eikebomen veroorzaken. In de vorige eeuw was in Nederland regelmatig sprake van ernstige aantasting door deze rupsen (TER HAAR, 1924). Recente gevallen van schade zijn in ons land niet bekend. In België echter was in 1978 lokaal wel sprake van kaalvraat door processievlinder-rupsen (JANSSEN, 1979).

WAARNEMINGEN IN LIMBURG

Een van de interessante nachtvlinder-waarnemingen van 1992 was die van een ♂-Processievlinder die op 4-VIII-1992 te Venray op licht gevangen werd. Op dat moment lag de locatie Venray namelijk hemelsbreed ongeveer 40 km van de de meest nabije vindplaatsen van deze vlinder in Noord-Brabant. Naast het exemplaar uit Venray werd er in dat jaar nog een tweede Processievlinder buiten Noord-Brabant gevangen, ditmaal te Zuid-Loo in Overijssel (11 km oostelijk van Deventer; G. Flint, pers. mededeling). Deze laatste vondst was niet alleen ruim 100 km

verwijderd van het Brabantse, het was tevens de meest noordelijke waarneming van een Processievlinder ooit in Nederland gedaan. Interessant waren ook de beide vangdata: op 4-VIII-1992 te Venray en op 5-VIII-1992 te Zuid-Loo. De windrichting gedurende deze dagen was zuidwest wat deed vermoeden dat beide vlinders (mannetjes) zwervers waren afkomstig van het Brabantse thuishonk die zich met de wind mee verplaatst hadden. Aan de andere kant wezen de ontwikkelingen in Noord-Brabant erop dat het areaal van de Processievlinder binnenkort ook Limburg zou kunnen omvatten. De vlinder uit Venray zou hiervoor een eerste aanwijzing kunnen zijn. Definitieve bewijzen lieten niet lang op zich wachten, want nog geen jaar later werden in juni en juli 1993 op 6 verschillende locaties in Midden- en Noord-Limburg kleine aantallen nesten gevonden (W. Geraedts, pers. mededeling). In augustus van dat jaar werden te Meijel (M. Sonnemans, pers. mededeling) en Reuver (C. Ottenheim, pers. mededeling) vlinders op licht gevangen. We kunnen dus met een gerust hart verklaren dat de processievlinder weer deel uitmaakt van de Limburgse fauna.

Een overzicht van de tot nu toe bekende waarnemingen wordt in figuur 2 gegeven.

FIGUUR 2. Verspreiding in uurhokken van *Thaumetopoea processionea* in Limburg anno 1993.

SLOTBESCHOUWING

De redenen van het naar het noorden oprukken van de Processievlinder zijn onduidelijk. Vanaf 1988 hebben we weliswaar een hele reeks zachte winters en zeer warme zomers gehad, maar de winters van 1985, 1986 en 1987, dus direct voorafgaande aan het opduiken van de vlinder, waren juist streng.

Of de kolonisatie door de Processievlinder blijvend is valt nog te bezien.

Zoals eerder vermeld bevindt de soort zich hier aan de uiterste grens van zijn verspreidingsgebied.

Het is dus mogelijk dat de huidige populaties over enkele jaren weer verdwijnen. Ook in landen waar de vlinder algemeen verspreid is komen sterke populatieschommelingen voor.

Met het algemener worden van de vlinder neemt ook het aantal door sluipwespen aangegetaste rupsen toe. Terwijl in de eerste jaren van hun verblijf op Nederlandse bodem nauwelijks sprake was van geparasiteerde rupsen (R. de Vos & K. Alders, pers. mededelingen), leken in 1992 de meeste legsels al zwaar geparasiteerd (W. Geraedts, pers. mededeling).

DANKWOORD

Hierbij wil ik de heren K. Alders, G. Flint, W. Geraedts, F. Groenen, C. Ottenheijm, M. Sonnemans, H. Spijkers en R. de Vos bedanken voor het ter beschikking stellen van hun vangstgegevens. Dhr. K. Alders was zo vriendelijk mij de betreffende literatuur te sturen, dhr. R. de Vos ben ik erkentelijk voor het kritisch doorlezen van de tekst.

SUMMARY

THAUMETOPOEA PROCESSIONEA (L.) RETURNS TO LIMBURG

Thaumetopoea processionea is best known for its caterpillar, which feeds on the leaves of oak-trees. In their 5th instar the caterpillars construct a nest, which they only leave at night, in a head-to-tail procession, on their way to the tree-tops.

According to old records, the moth was locally common in the nineteenth century. In the beginning of the twentieth century, however, it became extinct in the Netherlands. It was not until 1987 that a new population was found in the south of the province of Noord Brabant. On Au-

gust 4, 1992, a male specimen, caught with the help of a light trap in the town of Venray, was the first to be found outside Noord Brabant. Observations made in 1993 have confirmed that *T. processionea* has indeed become indigenous to the province of Limburg.

LITERATUUR

- CARTER, D.J., 1984. Pest Lepidoptera of Europe. Junk, Dordrecht.
- HAAR, D. TER, 1924. Onze vlinders. Thieme, Zutphen.
- JANSSEN, A., 1979. Catalogus van de Antwerpse Lepidoptera, deel 1. Antwerpen.
- LEMPKE, B.J., 1937. Catalogus der Nederlandse Macrolepidoptera. Tijdschr. Ent. 80: 276-277.
- LEMPKE, B.J., 1959. Catalogus der Nederlandse Macrolepidoptera (zesde supplement). Tijdschr. Ent. 102: 113-114.
- LEMPKE, B.J., 1976. Naamlijst voor de Nederlandse Lepidoptera. Bibl. KNNV 21.
- LEMPKE, B.J., 1989. Interessante Nederlandse vangsten en waarnemingen van Macrolepidoptera tussen 1985 en 1987. Ent. Ber. Amst. 49: 89-95.
- MAKSYMOW, J.K., 1978. Thaumetopoeidae, Prozessionsspinner. In: Schwenke, W. (ed.). Die Forstschädlinge Europas, 3: 398-404. Paul Parey, Hamburg.
- STIGTER, H. & G. ROMEIJN (1992). *Thaumetopoea processionea* na ruim een eeuw weer plaatselijk massaal in Nederland (Lepidoptera: Thaumetopoeidae). Ent. Ber. Amst. 52, 66-69.

BOEKBESPREKINGEN

BINKHORST VAN DEN BINKHORST, J., 1864. Monographie des Gastéropodes et des Céphalopodes de la craie supérieure du Limbourg. Bruxelles/Maastricht

KAUNHOVEN, F., 1898. Die Gastropoden der Maastrichter Kreide, Jena.

Bibliofielen, Limburgensia-verzamelaars en paleontologen opgelet: onlangs verschenen bovengenoemde, uiteraard niet meer in de reguliere boekhandel te verkrijgen boekwerken in facsimile door een samenwerking van de afdeling Limburg der Nederlandse Geologische Vereniging en de ENCI Nederland B.V. te Maastricht.

Afgezien van hun wetenschappelijke betekenis, zijn beide uitgaven beroemd om hun fantastisch uitgevoerde steendrukken, waarvan de technische uitvoering en esthetische waarden ons, na ruim een eeuw, versteld doen staan.

Beide boeken zijn op beperkte schaal nog te verkrijgen bij de secretaris van de Geologische Vereniging, afdeling Limburg: E. Vanes, Molenberg 10, 6191 KM Beek door overmaken van fl. 40,- per deel op giro 3157341.

Jonkheer Binkhorst van den Binkhorst kwam in het kielzog van zijn schoonvader, die Gouverneur van het Hertogdom Limburg was, naar onze contreien. In 1842 werd hij burgervader van de gemeente

Meerssen, maar nauwelijks dertien jaar later werd hem dit ambt te veel, vroeg ontslag, kreeg ontslag en wijdde zijn verdere leven aan de wetenschap: het verzamelen en bestuderen van fossielen. Tussen 1857 en 1868 verschenen van zijn hand 14 publicaties, waaronder dit boek, waarvan de eerste uitgave in 1861, de tweede in 1873 en de derde in 1993 verscheen.

Zijn verzameling fossielen, waarvan een deel in dit werk beschreven en afgebeeld wordt, werd later door zijn erfgenamen verkocht aan het Kaiserliches Mineralogisches Museum van de universiteit van Berlijn, waar de verzameling zich nu nog bevindt.

Enige jaren na de dood van Binkhorst van de Binkhorst, in elk geval toen diens verzameling in Berlijn berustte, kreeg een student geologie, een zekere F. Kaunhoven, de opdracht of de instemming de fossielencollectie te onderzoeken op Gastropoden. In 1887 promoveerde Kaunhoven. Zijn dissertatie met de titel "Die Gastropoden der Maastrichter Kreide" was uiteraard geheel gebaseerd op het fossielenmateriaal en de studies van Binkhorst van den Binkhorst. Twee jaar nadien verscheen het boek, waarvan na bijna een eeuw later de herdruk door dezelfde instanties als dat van het eerst besproken boek verzorgd werd.

H.P.M. Hillegers

DE SPRINKHANEN VAN NEDERLAND EN BELGIE

LEO BEUKEBOOM, 1993. Jeugdbondsuitgeverij, tweede druk, Utrecht. 69 blz., prijs f 7. ISBN 90-5107-022-5.

Met deze als boekje uitgegeven sprinkhanentabel kunnen alle in Nederland en België voorkomen de sprinkhanen op naam worden gebracht, in totaal 48 soorten.

De soortnamen zijn in overeenstemming gebracht met de officiële Nederlandse naamlijst voor sprinkhanen. Bij elke soort zijn determinatiekenmerken gegeven betreffende de uitwendige bouw, lichaamsmaten en het geluid. Deze gegevens worden aangevuld met informatie over biotoop, ontwikkeling en verspreiding.

Door de talrijke illustraties en de prettige lay-out is dit boekje erg geschikt voor de beginnende en de al verder gevorderde sprinkhanenliefhebber. Bestellen op dezelfde wijze als vermeld bij het Insektenbasisboek.

J. Hermans